

Granasztói Olga

Olvasótól – olvasóig

Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire

Az elmúlt években megsokasodott azoknak az összegző, értékelő tanulmányoknak a száma, amelyek egy viszonylag fiatalnak számító tudományos diszciplína, a könyvtörténet aktuális helyzetét, kihívásait, és tulajdonképpen jövőjét tették mérlegre. Ennek egyik kétségtelen apropóját a Lucien Febvre és Henri-Jean Martin francia történészek által 1958-ban megjelentetett, *L'apparition du livre* (magyarul: *A könyv születése*) című könyvtörténeti monográfia ötvenéves évfordulója adta, hiszen ezt az akkor egészen új szemléletűnek számító munkát máig az európai könyvtörténetírás egyik alapművének tekintik.¹ A gyakori önértékelésre és önértékelésre más szempontból azért „kényszerülnek” a könyvtörténészek, mert az elmúlt ötven évben a téma termékenységeiből és a kutatási területek változatosságából eredően a diszciplínát folyamatosan a szétaprózódás és a szétszakadás veszélye fenyegeti.² Erre utal az is, hogy az elméleti szakirodalomban időről időre felbukkannak a „Mi a könyv? Mi a könyvtörténet?” kérdését feszegető tanulmányok.³ Akármilyen különbségeket is mutatnak az eltérő nemzeti keretek között folytatott kutatások, a téma szakértői abban mindenképpen egyetértenek, hogy a modern könyvtörténetírást megalapozó Lucien Febvre és Henri-Jean Martin törekvéseinek vezéreszméje minden eddiginél nagyobb aktualitással bír: a könyvet globális látásmóddal kell megközelíteni, és olyan történeti problémaként, „mely egyszerre tartalmaz technikátörténeti, gazdaságtörténeti, társadalom-, szellem- és kultúrtörténeti, szimbolika-, adott esetben művészettörténeti stb. szempontokat; vagyis az időben visszafelé haladva mint a tanulmány tárgyát létrehozó struktúrák és hálózatok együttesének a termékét [...], előrefelé pedig mint olyan tárgyat, amely számtalan, többé-kevésbé összetett gyakorlat hordozójaként fog majd szolgálni, és amelyek közül az olvasás (és milyen típusú olvasás?) csak egy lehetőség a sok közül.”⁴

¹ Lucien Febvre – Henri-Jean Martin: *L'apparition du livre*. Paris, 1958. Magyarul 2005-ben jelent meg *A könyv születése* címmel (Febvre – Martin 2005).

² Febvre – Martin 2005: 354.

³ Mellot 2006: 6; Darnton 2004: 9–27.

⁴ Febvre – Martin 2005: 349.

A könyvet tehát a lehető legszélesebb és legátfogóbb perspektívából kell szemügyre venni, amely érinti társadalmi használatait, a gazdasággal és politikával való összefüggéseit és a hozzá kapcsolódó kulturális gyakorlatokat.⁵

A MAGYARORSZÁGI KUTATÁSOK ÁLTALÁNOS HELYZETE

A magyar könyvkiadás majdnem ötven év késéssel jelentette meg az alapműnek tekintett monográfiát, ehhez képest viszont 2008-ban az Európai Könyvtörténeti Központ az Országos Széchényi Könyvtárral közösen Magyarországon tartotta meg az ötvenedik évforduló alkalmából az európai könyvtörténetírás történetét áttekintő nemzetközi konferenciát, és jelentette meg ennek anyagát.⁶ Az utóbbi években nálunk is napvilágot láttak olyan összegző tanulmányok, amelyek a magyarországi kutatások múltjára, eredményeire más-más aspektusból, de az európai könyvtörténetírás kontextusába ágyazva tértek ki.⁷ Monok István 2005-ben az újonnan indult *Histoire et civilisation du livre – Revue internationale* című új, évkönyvszerűen megjelenő könyvtörténeti folyóiratban a Magyarországnak szentelt „Mélanges” rovatban *Lectures et lecteurs en Hongrie: quelques aspects d’une histoire originale* címmel elsősorban a nyugat-európai könyvtörténeti műhelyek tájékoztatására vázolta fel a magyarországi viszonyokat az írni-olvasni tudás szemszögéből a Mohács előtti helyzettől egészen a 20. századig.⁸ Legrészletesebben a 16–17. századi változásokat ismerteti, minthogy e legalaposabban feltárt korszak és téma, a magánkönyvtárak kutatása, az ő vezetésével zajlott és zajlik jelenleg is a szegedi könyvtörténeti műhelyben. A magyar könyvtörténeti kutatások elmúlt ötven évének legfőbb érdeme az a módszertanilag kidolgozott és szisztematikusan számbavételen alapuló forráskiadó és elemző tevékenység, amely az 1530–1750 közötti időszakból mintegy 2000 könyvjegyzéket tárt fel.⁹

Ezekhez a komoly eredményekhez képest azonban Monok István történeti áttekintéséből is kiderül, hogy ha időrendben tovább haladunk, a helyzet már korántsem ennyire idilli. A 18. század második feléből, majd a 19. századból az általánosságokon túlmenően csak néhány részterületen vannak új, forrásfeldolgozáson alapuló, szervezett keretek között folyó kutatások. Az 1750–1850 közötti időszakot illetően jócskán találunk még fehér foltokat.¹⁰

Az 1750-ig elvégzett, elsődlegesen mennyiségi jellegű vizsgálatok célja az olvasás hazai társadalomtörténeti forrásainak feltárása volt. A kutatások arra keresték

⁵ Mellot 2006: 6.

⁶ Barbier – Monok 2009.

⁷ Hudi 2009; Lipták 2009; Monok 2005, 2010.

⁸ Monok 2005: 267–277.

⁹ Lásd az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című könyvsorozatot Keserű Bálint szerkesztésben, és az *Olvasmánytörténeti dolgozatok* sorozat egyes darabjait. Ezek felsorolása: Monok 2001: 222.

¹⁰ Hasonló megállapítást tesz Lipták Dorottya is, aki az 1850–1920 közötti időszak könyv- és sajtótörténetét középpontba állító akadémiai kutatócsoport vezetője. Vö. Lipták 2009: 253–268.

a választ, hogy a korabeli olvasók a társadalom mely rétegeiből kerültek ki, mit olvastak, és időben ez az anyag hogyan változott.¹¹ A kora újkori olvasási szokásokhoz ezek azonban még önmagukban nem vezettek el: más, közvetett források bevonása mellett, főleg a tulajdonosi bejegyzések (margináliák, aláhúzások stb.) szisztematikus feldolgozásán keresztül vezetett az út, amint azt Monok István „A magánkönyvtárak és az olvasás a korai újkorban” című, legújabban magyarul megjelent összegző tanulmányában kifejti:¹² „Magukban a könyvekben fennmaradt jelek, illetve az alkotásokban idézett művek jegyzéke enged közel bennünket az egyes olvasó szokásainak, kulturális horizontjának megítéléséhez.”¹³ Ennek sikerességét a kora újkori kutatásokban megkönnyíti, hogy a 16–17. századi magyarországi könyvtermés lényegesen kisebb volt, mint Európa nyugati felén, ugyanakkor az itt található könyvtárak anyaga jóval több bejegyzést őriz, mint a nagy nyugat-európai központok gyűjteményei. Az anyagi lehetőségek szűkösségéből és a hozzáférés nehézségeiből eredően a könyvek nagy becsben voltak, a kisebb számú gyűjteményeket többen, és akár több generáción keresztül is használták (ezért a sok, használatra utaló bejegyzés), illetve fontos tényező volt még a közös használat: a főúri gyűjtemények esetében éppúgy, mint a tudós könyvtárakban.¹⁴

Az európai kitekintésben tárgyalt magyar helyzet értékeléseként végül Monok megállapítja, hogy „más a könyvtermés, más a fennmaradt forrásanyag [...], így más lehetőségek adódnak az interpretációra: a szegénység így előny is lehet. Lehetővé válik teljes területek, társadalmi rétegek, szakmai és vallási csoportok magánkönyvtárainak, olvasmányainak, olvasási szokásainak a vizsgálata.”¹⁵

Az olvasáskutatás nehézségei és lehetőségei 1750 után

Közismert, hogy az 1750 utáni, de leginkább a 18. század utolsó két évtizedétől számítható új könyvtörténeti korszakban (a könyv második forradalmaként definiált időszak Nyugat-Európában az 1760-as, nálunk az 1780-as évektől)¹⁶ egy paradigmaváltás zajlott le: annak a folyamatnak a kezdeteinél vagyunk, amely egyfelől elvezet az iparosodáshoz és a könyv tömegkereskedelméhez, másfelől a modern olvasóközönség differenciált olvasásmódjaihoz. Az előállított könyvek folyamatos mennyiségi növekedésének, és ezzel párhuzamosan áruk csökkenésének következményei, valamint a könyvpiac egyre strukturáltabb működése megkerülhetetlenné tették a gazdaságtörténeti nézőpont érvényesítését, sőt e perspektíva kiszélesítését. Ezek a változások kölcsönhatásban voltak a könyv

¹¹ Monok 1993: 8.

¹² Monok 2010: 141–155.

¹³ Monok 2010: 152.

¹⁴ Monok 2010: 149–151.

¹⁵ Monok 2010: 143.

¹⁶ A korszakoláshoz lásd Barbier 2005: 238–264; Wittmann 2000: 321–348.

fogyasztásának (használatának, olvasásának) jelentős módosulásaival, amelyek feltárása révén pedig a kulturális átalakulások lényegéhez lehet eljutni.

Innen nézve talán nem véletlen, hogy a kutatástörténeti cezúra szintén 1750-nél húzódik. A korszerű szemlélet által elvárt komplex megközelítés egy lényegesen nagyobb, időben előrehaladva pedig folyamatosan növekvő és egyre heterogénebb nyomtatványkorpusz felmérésén és ismeretén kellene hogy alapuljon, amely ráadásul nyelvileg is igen sokszínű. A mennyiségi változások okozta nehézségek leküzdését azonban megkönnyítené a feltárandó anyag egy a korábbi korszakokhoz képest egészen más okokra visszavezethető szegénysége (gondolok itt főleg a II. világháború alatti és utáni pusztításokra), hiszen mennyiségét tekintve lényegesen kevesebb könyv és a könyvhasználatot dokumentáló levéltári forrásanyag áll rendelkezésre, mint tőlünk nyugatabbra.¹⁷ Ennek ellenére nem indultak szervezett kutatások.

Következésképpen a könyvtulajdon és az olvasói magatartás vizsgálatának előfeltétele, a biztos adatok sűrű hálójára, ami 1750 előtt a hagyatéki összeírásokból és a gazdagon „összefirkált” könyvekből szövődött, erre az időszakra kevésbé teljesül. Ezért még inkább folyamatosan megújított módszerek alkalmazására és a vizsgálódásba bevonható források körének kibővítésére van szükség egy pluri-diszciplináris megközelítés igényével. A könyvanyag konkrét – értsd alaki-tartalmi – ismerete pedig még kevésbé megkerülhető: itt azonban nem eredeti tulajdonosi példányok jelentik a kiindulási alapot, mert ezek szétszóródtak, hiányoznak, vagy ha fennmaradtak is, az új, jellemzően extenzív olvasásmód (sok könyv gyors olvasása) kevésbé hagyott nyomot maga után. A könyvről az olvasóra következtetés mint elvárás úgy értelmezendő, hogy az egyszerre jelenti a könyvnek mint tárgynak fizikai valóságában való ismeretét, alaki-formai megjelenésének ellenőrzését: mindent, ami még nem maga a szöveg, hanem jelöli mindazt, ami a szöveg olvasásához kell (címek, utalásrendszer, tipográfia, illusztrációk stb.),¹⁸ valamint a könyv tartalmának az ismeretét. Másfelől az egyéni olvasás vizsgálatában az olvasó személyének és szokásainak közelebbi behatárolása kerül a középpontba,

¹⁷ Megállapításom elsősorban a magánkönyvtári kutatásokra vonatkozik, amelyeknek nagy mennyiségű és sorozatszerű dokumentumai állnak rendelkezésre Nyugat-Európában, de még az olyan országokban is, mint Csehország, ahol nemcsak a háború kímélte meg az akkorra már egyes esetekben hatalmasra duzzadt gyűjteményeket, hanem azt követően sem tettek bennük annyi kárt, mint itthon. Államosításuk után az eredeti gyűjteményeket egyben tartották, és gondoskodtak a fennmaradásukhoz szükséges körülményekről. A problémát ezek esetében – éppen fordítva, mint minálunk – a milliós nagyságrend okozza: sem számbavételük nem megoldott, sem az egyes gyűjtemények tízezer fölötti kötetszámánál nem lehetséges a könyvek egyenkénti vizsgálata a használat és befogadás kérdéseinek körbejárásához. Vö. Madl 2009: 175.

¹⁸ „Megismerni a könyveket, tovább képezni a szemet, másként nem lehet, csak a könyvespolcok között” – emlékeztet Frédéric Barbier Henri-Jean Martin visszatérő figyelmeztetésére, amely elvárásnak eleget tenni az internet korában, ha virtuálisan is, de egyre kevesebb akadályba ütközik. Vö. Febvre – Martin 2005: 349–350. Chartier és Cavallo lényegében ugyanezt fogalmazza meg: „nincsen szöveg hordozó nélkül, amely olvasásra (vagy hallgatásra) alkalmassá teszi, sem pedig ama körülmények nélkül, amelyek közepette olvassák (vagy hallgatják) azt” (Cavallo – Chartier (szerk.) 2000: 13).

de úgy, hogy az olvasás azokkal a kulturális gyakorlatokkal, fogyasztási szokásokkal is relációba kerüljön, amelyekkel a modern értelemben vett szabadidő eltöltése során versenyre kelt. Harmadik irányként a hozzáférés módozatait kellene tisztázni, amibe beletartozik az információszerzés és a beszerzés az olvasó, valamint a terjesztési és beszerzési csatornák a kereskedő oldaláról.

VARIÁCIÓK AZ OLVASÁS TÖRTÉNETI VIZSGÁLATAIRA

A *Korall* negyvenharmadik, olvasástörténeti számában közölt publikációk nem előre eltervezetten, de kivétel nélkül a könyvtörténeti kutatások szempontjából háttérbe szorult 18–19. század fordulójára reflektálnak. A tanulmányok sokszínűsége jól reprezentálja a könyvtörténeti kutatási keretek kiszélesedését, másfelől azt is érzékelteti, hogy az olvasás történetének kutatásához – erre a korszakra nézve legalábbis – inkább érkeznek felvetések az irodalomtörténet, mint a társadalomtörténet felől. Az a könyvtörténeti megközelítésmód pedig, úgy tűnik, még kevésbé honosodott meg, amely a könyvet egyszerre szemléli mint „áru-cikket”, „termékenyítő erőt”,¹⁹ szimbólumot és anyagi tárgyat, úgy, hogy ezt az összetettséget a kutatások módszertani menetében – amely egyetlen eljárást sem zárhat ki – meg tudja őrizni.²⁰

A *Korall* negyvenharmadik számában közölt, elsősorban irodalomtörténeti szempontú megközelítések az olvasás társadalomtörténeti kontextusa felé több izgalmas utat is felkínálnak.

Czifra Mariann „A kéziratok Tejútrendszere – foliális olvasás a Kazinczy-hagyatékban” című tanulmánya például az irodalomtudósok kéziratosolvasás-módjára reflektál. Az ún. foliális olvasás egy olyan forráselemző módszer, (újra) olvasási mód, amely a nyomtatásban megjelent műveknek egy megelőző, de párhuzamosan továbbélő kéziratos állapotát vizsgálja. Czifra Mariann a Kazinczy Ferenc hatalmas, kéziratos hagyatékán elvégzett kutatásaiból egészen más természetű tanulságokat von le, mint amelyeket egy írói életmű (műközpontú) kritikai kiadásának elkészítésekor szokás.²¹ A lényeg itt a kéziratok anyagságában rejlő, megalkotottságukra és elképzelt olvasójukra vonatkozó, jelentéssel bíró többlet-információkban keresendő. A módszer ahhoz hasonlítható, mint amikor (de lényegesen nagyobb hatókörrel) a könyvtörténész kezébe veszi egy könyv egyedi példányát, és minden rajta, benne található nyomból következtetéseket von le az egykori használókra vonatkozóan (ezek alatt nemcsak a tulajdonosok és olvasók értendőek, hanem esetleg a kereskedő, a könyvkötő, a későbbi közgyűjteményi könyvtáros stb. által hagyott nyomok is).

¹⁹ A kifejezést *A könyv születése* című könyvben használja Lucien Febvre, amely többet akar jelenteni, mint a könyv kulturális hatása (Febvre – Martin 2005: 249–308).

²⁰ Barbier 2007: 255.

²¹ Amelynek lényege, hogy a kéziratban fennmaradt összes szövegváltozat figyelembevételével rámutasson azok keletkezésére, változására, közli a törléseket és javításokat stb.

A kéziratokhoz való visszatérés nem pusztán egy-egy szöveghez való visszatérést jelent, hanem azok kontextusához is: a sorrendiségükben, elrendezésükben rejlő jelentőségükhöz és jelentésükhöz, egyszóval maguknak a kéziratoknak a világához, ahogy azok áthagyományozódtak. A kutató egyszerre kell hogy figyeljen az iratok elrendezésének belső logikájára és az egyes kéziratlapokra. Mindkét vizsgálatból tényszerűen kérdezhet rá arra, hogy milyen módon, milyen eszközökkel és hogyan szándékozta befolyásolni, irányítani a szerző, majd a hagyatékok rendezők és az első szövegkiadásokat előkészítő szerkesztők az író szövegeit csak nyomtatásban megismerő leendő olvasókat. A megvalósult, főként első szövegkiadásokkal összevetve pedig feltárulhatnak azok a szerzői és kiadói stratégiák, amelyek meg akarták határozni a szövegek olvasásmódját, sőt ezek a kánonképződés mechanizmusaira is felhívják a figyelmet.²² Egy másik aspektusból ugyanez a kérdés úgy is felvethető – és könnyen lehet, hogy a Kazinczy-hagyaték ebből a szempontból egyedinek számít –, hogy a referenciális szövegekhez, anekdotákhoz, naplókhoz, levelekhez, egyéb iratokhoz kapcsoltsolt magyarázó jegyzetek, amelyekkel tele van tűzdelve a hagyaték, mit árulnak el a Kazinczy által elképzelt ideális olvasóról,²³ hogyan engednek következtetni a különböző művekhez elképzelt olvasói kompetenciákra.²⁴

Közös és egyéni olvasás

A *Korall* negyvenharmadik számában olvasható Daniel Roche „A könyv mint fogyasztási cikk – gazdaság és olvasás között” című nagyszabású tanulmánya, mely 1995-ben, az *Histoires du livre: nouvelles orientations* című konferenciakötetben jelent meg.²⁵ A kötet szerzői összefoglaló jellegű vagy esettanulmányokon keresztül vonták meg a nemzetközi könyvtörténeti kutatások mérlegét. Daniel Roche írásában a francia forradalom kulturális gyökereit firtató klasszikus kérdéshez a legújabb könyv- és olvasástörténeti eredmények tükrében tért vissza.

A legfontosabb kutatási eredmények között felhívta a figyelmet arra, hogy az olvasáskutatásnak, amely addig főképp az ún. egyéni olvasás vizsgálatára összpontosított, nagyobb hangsúlyt kellene fektetnie az olvasás kollektív alakzataira. A könyv birtoklás nélkül járó olvasásával – amely nem tekinthető egy teljesen individualizált aktusnak – a magyarországi kutatásokban elsősorban az olvasókörök

²² Lásd e számban 42–65. oldal.

²³ A kérdés megválaszolásához jól használható háttérrel jelent Debreczeni Attila *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* című könyvének Közönségképzés és olvasásmód című fejezete (Debreczeni 2009: 49–73).

²⁴ A felvetés saját kutatásaim alapján fogalmazódott meg bennem a Kazinczy-hagyaték eddig kiadatlan jegyzetfejezetei, az ún. Pandekták könyv- és olvasástörténeti feldolgozásának tanulságai alapján. (A kutatás az MTA – DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport kérései között zajlik.)

²⁵ Bödeker (ed.) 1995: 225–240.

kapcsán foglalkoztak.²⁶ Az olvasókörökre mint tipikusan városi szerveződési formára az jellemző, hogy bizonyos olvasók jutnak hozzá számukra egyébként nem elérhető mennyiségű és változatosságú kiadványokhoz. A kollektív olvasásnak azonban vannak sokkal kevésbé ismert, és egyben nehezebben kutatható formái is. Az egyikre jellemző szintér a vallási gyülekezet, ahol a cserefolyamat túlnyomórészt a nem olvasók (írni-olvasni nem vagy kezdetlegesen tudók) és a rendszeresen olvasók (a gyülekezet tanult vezetői) között zajlik. Mint Daniel Roche is utal rá,²⁷ ebben a közegben a tudományos kutatások látóteréből többnyire kieső művek keringenek, amelyeket a bevett kánonok sem igen méltatnak figyelemre.

Ide sorolhatnánk azokat a 18–19. század fordulóján magyarul megjelent kegyességi, vallásos munkákat és tankönyveket, amelyeket Labádi Gergely „A természet könyvét olvasni. A megértés metaforái a 18–19. század fordulóján” című tanulmányában egy sajátos nézőpontból vesz szemügyre:²⁸ azt vizsgálja, hogy a bennük megjelenő „természet könyve” szókép milyen könyvfogalmat használ, hogyan képzei el az olvasást. Az olvasástörténet szempontjából különösen azért tanulságosak a Labádi Gergely által fókuszba állított vallásos szövegek, mert megszólított (olvasó)közönségük azoké a falusi „illiterátus laikusoké”, akiknek körében ekkor még a szóbeliség volt a meghatározó, de olvasóként fordulnak hozzájuk. A természet könyvének, azaz a természet jelenségeinek tanulmányozása helyett vagy mellett már a valóságos könyv által megszerezhető hasznos tudásra is ösztökélik bennük az olvasni még nem tudókat, elsősorban a közös felolvasások révén.

Az analfabéták olvasása, amely a Daniel Roche által javasolt, olvasási hagyományok szerinti felosztásban az első-legelső réteggént megjelenő gyakorlat,²⁹ paradox jellegénél fogva a magyar alfabetizáció-kutatásban sem igazán tudott eddig megjelenni.³⁰ Ez a felvetés az írástudók és az analfabéták közötti túlságosan tagolatlan különbségtételt oldja, és arra világít rá, hogy az íráshoz való viszonyulásnak tovább árnyalható különbségei vannak.

A dolog természetéből adódóan itt a közvetítő olvasásra kapunk példákat, amelybe az is beletartozik, hogy milyen irányítási mechanizmusok léptek működésbe az írástudók részéről a tudáshoz való hozzáférés szabályozására.

A szerző és az olvasó

A nyugat-európai könyvtörténetírásban az elmúlt évtizedekben az egyik legeredményesebb új megközelítés a könyvnyomtatás időszakától kialakuló könyvpiacot állította a középpontba. *A könyv születése* című munka koncepciójában

²⁶ Kókay 1957; Bíró 1961; Lécés 1959; Fülöp 1978.

²⁷ Lásd e számban 25–41. oldal.

²⁸ Lásd e számban 82–106. oldal.

²⁹ Lásd e számban 25–41. oldal.

³⁰ Benda 1977; Tóth 1996, 2002.

találkozunk először a könyvvel mint árucikkkel, s ezt követően számos összefüggésben kezdtek el foglalkozni a könyv ún. ökonómiájával.³¹ A piac fogalma a modern könyvpiacra értve a változásnak azt a döntő mozzanatát fejezi ki, amikor szükségessé válik a befektetések megtérülése, a konkurencia növekedésével pedig újfajta kihívásokhoz kell alkalmazkodni.

Szilágyi Márton „Irodalom és üzlet. Csokonai Vitéz Mihály könyvkiadói és könyvterjesztői stratégiája a 18–19. század fordulóján” című tanulmányában a könyv olyan kulturális árucikként jelenik meg, amelynek piaci értékét, terjesztését, valamint fogyasztói körét kényszerűségből maga a könyv szerzője, a költő Csokonai Vitéz Mihály próbálja meghatározni.³² A szerző közreműködése ebben a folyamatban egy egészen új perspektívát kínál az olvasójához fűződő viszony vizsgálatára, de ezúttal nem íróként, hanem a gyakorlati életben keresi az utat potenciális olvasóközönségéhez. A magyar irodalomnak éppen hogy csak kialakulóban lévő nyilvánossága, amely egy kisszámú és elit olvasóközönségre korlátozódott, még nem képezett elég keresletet a piacorientált könyvkiadók számára, akik emiatt alig-alig működtek közre a magyar nyelvű szépirodalom terjesztésében.³³ A magyar nyelvű olvasóközönség piaci tényezővé válása lassú folyamat volt.

A Csokonai által megvalósított kiadói-terjesztési forma sajátosságait érdemes lenne annak a nyugat-európai könyvtörténeti kutatásokban legújabbban előtérbe került témának és módszernek a kontextusában is értelmezni, amely a könyvpiacot meghatározó terjesztési stratégiák és hálózataik (olvasmányok, olvasók, információk) vizsgálatát tűzte ki célul.³⁴ A személyes és személyek közötti kapcsolati háló szerepét a saját könyvek forgalmazásában bizonyára majd további, önmagukat „menedzselni” kényszerülő írók terjesztői gyakorlatával összevetésben lehetne elemezni, a hatékonyság, a megcélzott befogadó közeg, valamint a terjesztett művek hatástörténetével való összefüggések szempontjából.

A legújabb könyvtörténeti kutatások egy másik fontos irányzata arra keresi a választ, hogy a könyv anyagisága, megformáltsága, megszerkesztettsége mit árul el olvasásának implicit feltételeiről, és adott esetben ez hogyan befolyásolja eladhatóságát.³⁵ A könyvtörténész elsősorban a könyvet mint tárgyat veszi szemügyre, és az érdeklí, hogy mindez együttesen hogyan irányítja az olvasást.³⁶ Az irodalomtörténész az implicit olvasót a szöveg világában, annak stratégiái felől közelíti meg: ebből a szempontból különösen nagy hangsúlyt kapnak az ún. paraszövegek, amelyek megelőzik a tulajdonképpeni főszöveget, mert ezekből olvashatók ki legközvetlenebbül a feltételezett olvasó befolyásolásának szerzői intenciói és a szöveg befogadásának mikéntjére tett „javaslatai”. Előfordul, sőt néha szükségszerű, hogy

³¹ Febvre – Martin 2005: 115–164; Barbier 2005: 238.

³² Lásd e számban 107–121. oldal.

³³ Szajbély 2007: 75–90.

³⁴ Barbier 2008: 7–17.

³⁵ Barbier 2005a: 18.

³⁶ Ezt Henri-Jean Martin a szövegek materiális tipológiájának nevezte, amely szerinte lehetséges olvasatokról informál. Vö. Febvre – Martin 2005: 350–351.

a kétfajta megközelítés kombinálódjon egymással. A felvilágosodás kori irodalom különösen gazdag terepe az efféle kutatásoknak. A regénynél mint új műfajnál szinte kötelező volt a paraszövegek (főleg előszavak és ajánlások) alkalmazása, ezeken keresztül legitímálta ugyanis a műfaj önmagát.³⁷ Egészen addig szolgáltak a vele szemben támasztott morális-elméleti aggályoskodások kivédésére, amíg nem rendelkezett egy elég biztos, egyszerűen szórakozni vágyó olvasóközönséggel, akit ezek az okoskodások már egyáltalán nem érdekeltek.³⁸

Az erotikus és a materialista művek esetében állnak a legnyilvánvalóbb (irodalmon kívüli) okok a szinte kódrendszerként működő könyvszerkesztési eljárások hátterében. A mindenképpen tiltott és ezért nehezen, csak bizonyos beavatott körök számára hozzáférhető kiadványokat úgy kellett találni, hogy gyorsan, néhány jelből következtetni lehessen tartalmukra. Az erotikus könyveknél a címlapon minden a fogyasztók számára könnyen megfejthető utalási rendszerbe illeszkedik: a név, a címválasztás, az esetleges alcím, a kiadás helye, a mottó, az utalás az illusztrációra, egy vignetta stb. A leghatásosabb figyelemfelkeltő eszköz a mű címe, amely gyakorta kanonizálódott, és számtalan hasonmása, utánzata forgott, kihasználandó a már jól beváltak felidéző képességét. A fiktív és beszédes nevű kiadási hely, sőt az évszám is, erotikus konnotációján túl, gyakran hordozott antiklerikális felhangokat. Ezek szinte mindig szellemes kitalációk voltak.³⁹

A figyelemfelkeltő technikák részben érvényesek a hasonlóképpen tiltott, vagy legalábbis nehezen hozzáférhető materialista irodalomra is, ahol azonban a peritextuális eljárások összetettebb funkciót töltenek be. Olyan filozófiai-értekező szövegek „bejáratai”, amelyeknél a tét lényegesen nagyobb, mint az erotikus művek esetében: Balázs Péter „Martinovics Ignác tudományos-filozófiai értekezéseinek peritextuális elemzése” című tanulmányából az derül ki, hogy olvasásuk veszélyes, a paraszövegek egyik célja pedig éppen az, hogy felkészítse az olvasót a veszélyes és felforgató eszmékkel való találkozásra, amihez a járt útról le kell térnie és a tudásért áldozatokat kell hoznia.⁴⁰

A szerző olyan szövegeket, illetve könyveket állít a középpontba, amelyekkel kapcsolatban különben is nagyobb súllyal esik a latba, hogy vajon kik, miért és hogyan olvasták őket egykor Magyarországon. Martinovics Ignác *Mémoires philosophiques ou la Nature dévoilée* és *Physiologische Bemerkungen* című, vállaltan ateista-materialista filozófiai értekezései az 1780-as években Magyarországra megérkező, elsősorban francia nyelvű, materialista filozófiai és más tiltott, vallás- és egyházellenes nyomtatványok körébe sorolhatók. Minthogy főleg ezeknek az élesen kritikai hangú műveknek a korabeli fogadtatása kapcsán kerül elő újra és újra a felvilágosodás és a forradalom közötti összefüggések kérdése (nevezetesen

³⁷ Szajbély 1985: 546–550.

³⁸ Szajbély 1982: 13.

³⁹ Granasztói 2007: 20.

⁴⁰ Lásd e számban 66–81. oldal.

hogy a forradalomnak lehetnek-e kulturális gyökerei),⁴¹ elengedhetetlenül szükséges lenne a szóban forgó kiadványok magyarországi elterjedését, befogadó közegét is tényszerűen feltárni.

A francia tudományosságban a kérdés újratárgyalásának az egyik legnagyobb lökést azok a könyvtörténeti kutatások adták, amelyek áthelyezték a hangsúlyt a francia nyelvű nyomdatermékek piacát működtető struktúrák és az elterjedésüket befolyásoló jelenségek vizsgálatára.⁴² Ezzel a megközelítéssel került felszínre a tiltott könyvtermés, amely státusának köszönhetően egyrészt gerjesztőleg hatott a könyvpiac működésére, bővülésére, másrészt pedig hozzájárult a fogyasztók számának növekedéséhez és a fogyasztói szokások átalakulásához.⁴³ Ezeknek a folyamatoknak a következményei Magyarországon is érzékelhetőek voltak. A tiltott könyvek az 1780-as évektől egyre nagyobb számban érkeztek el hozzánk is, de hogy milyen arányban, annak felbecsüléséhez még sokféle vizsgálat elvégzésére lesz szükség.⁴⁴ Annyi azonban tudható, hogy a magyarországi körülmények az 1780-as években különösképpen kedvezővé váltak a franciául olvasó közönség változatos igényeinek kielégítésére. Nem csak a cenzúrahivatali akták mutatják, hogy a könyvbehozatalt felügyelő hivatalok átmenetileg (1780–1790 között) nem gyakorolták az ellenőrzést sem Magyarország határain, sem az országon belül.⁴⁵ A helyzetről plasztikus képet festenek azok a magyar vonatkozású levelek, amelyek a *Société Typographique de Neuchâtel* svájci kiadó és kereskedőház levéltárából kerültek elő.⁴⁶ Ugyanezek a források azt is tanúsítják, hogy főként 1785–1790 között gyorsult fel a tiltott, kritikai tartalmú kiadványok behozatala, ráadásul a legfrissebb megjelenésű újdonságok iránt érdeklődtek leginkább. Ezt a tendenciát a francia könyvek forgalmazásában érintett kereskedők, a pesti Weingand, a pozsonyi Löwe, Doll, valamint Mahler 1788–1790 közötti katalógusai szintén alátámasztják. A megvásárolt könyvek zöme a főnemesi könyvtárakban kötött ki, jelenlétükre egykori katalógusaik és egy-egy esetben a fennmaradt állomány(töredékek) közvetlen vizsgálatából következtethetünk. Tapasztalataim szerint azonban előfordul, hogy ezekből éppen a legradikálisabb szellemű kiadványok hiányoznak, nyilván nem véletlenül.⁴⁷

⁴¹ Itt érdemes megjegyezni, hogy a felvilágosodás és a forradalom összefüggéseinek értelmezése körüli vitákat éppen annak a Jonathan Israel nevű történésznek nemrégiben megjelent kötetei, *The Radical Enlightenment and the Making of Modernity* és az *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity and the Emancipation of Man* lobbantották fel legutóbb, akire Balázs Péter is hivatkozik tanulmánya legelején. A magyarul még nem olvasható könyvekről szintén Balázs Péter írt recenziót, és ebben külön kitér arra, hogy Israel milyen élesen bírálja például az Annales-iskolából kinövő mentalitástörténetet, így azokat a történészeket, akik az újkor forradalmait elsősorban társadalmi-gazdasági okokra vezetik vissza (Balázs 2009: 213).

⁴² Darnton 1983, 1991, 1995a–b; Chartier 1987, 1990.

⁴³ Freedman 1991; lásd még e számunkban Daniel Roche tanulmányát.

⁴⁴ Granasztói 2009a.

⁴⁵ Granasztói 2009a: 40–44.

⁴⁶ Granasztói 2009a: 68–97; Uő. 2009b: 139–153.

⁴⁷ Példa erre Orczy László (ma Aradon, a megyei könyvtárban őrzött) könyvtára, amelyben a Martinovics mentorának tekinthető Holbach művei nem találhatóak meg, pedig köztudott,

Másfelől viszont rendelkezünk egy olyan páratlanul gazdag forrásbázissal, amely az 1789–1795 közötti politikai mozgolódásoknak és szervezkedéseknek végkifejletét jelentő jakobinus per miatt gyűlt össze nagy számban és maradt fenn. Ez a rövid, de annál mozgalmasabb időszak számos adalékot nyújt az államra és az egyházra nézve veszélyes nyomtatványok magyarországi jelenlétének, használatának és befogadónak kutatásához. *Sándor Lipót nádor iratai*, *József nádor iratai*, valamint a Benda Kálmán által publikált *A magyar jakobinusok iratai* a kapcsolódó jegyzetapparátussal olvasástörténeti megközelítésben eddig kiaknázatlan kutatási területnek számítanak.⁴⁸ Eddig leginkább a francia forradalom szellemi előzményeinek tekintett művek magyarországi hatástörténete szempontjából hivatkoztak egy-egy iratra, kivéve Eckhardt Sándort, aki egy egész korszakot vizsgált eszmetörténeti megközelítésben. Őt a „hogyan hatottak az eszmék, és milyen visszhangra leltek Magyarországon?” kérdése foglalkoztatta, amelyhez az eszméket terjesztő könyvek feltérképezése volt az egyik első lépés.⁴⁹ Ma viszont a kérdés inkább az, hogy milyen csatornákon keresztül, hogyan, kiknek a körében, milyen kapcsolati háló kialakulásával terjedtek el a dokumentumokban említett kiadványok, és ezekhez milyen olvasásmódok kapcsolódtak.

A felsorolt forrásgyűjteményekben szereplő, könyvekkel kapcsolatos adatok többsége különféle titkos megfigyelésekből származó jelentéseken, illetve a jakobinus perben kihallgatott gyanúsítottak tanúvallomásán alapszik: mindkét irattípusban nagy hangsúlyt kapnak a társasági összefüggésekről szóló beszámolók, ahol az egyik legfontosabb tevékenység az olvasmányélmények közös megvitatása volt. Ezenkívül a résztvevők gyakran felolvastak egymásnak, illetve javaslatot tettek további olvasmányokra. Benda Kálmán a jakobinus iratok kiadása elé írt bevezetőjében szintén foglalkozik ezekkel a kérdésekkel.⁵⁰ A társasági összefüggések első közege a szabadkőműves páholyok jelentették, ezeken nőttek túl, illetve ezekből váltak ki a különféle önképző társulatok, olvasóköri, titkos klubok.

Daniel Roche a francia forradalom előtt és alatt zajló kulturális átalakulás társadalmi megnyilvánulási formái között az ilyen típusú összefüggésekkel szembeni gyanakvást úgy értelmezi, mint amely a még csak csírájában meglévő közéleti tér kiépülése miatt fokozódott.⁵¹ Az összefüggések lényegét megfogalmazó jellemzése alkalmazható a nálunk megalakult titkos klubokra is: „az ész szabad

---

hogyan ezek közül több is megvolt neki. Orczy az 1790-es évek titkos politikai szervezkedéseinek egyik központi alakja volt.

⁴⁸ Benda (szerk.) 1952–1957; Domanovszky 1925; Mályusz 1926. Idesorolható még Eckhardt Sándor *A francia forradalom eszméi Magyarországon* című könyve is, noha ebben Eckhardt csak idéz az akkor még Bécsben, ma már a Magyar Országos Levéltárban található I. Ferenc privát levéltárának magyar vonatkozású irategyütteséből (MOL I 50 Kabinettsarchiv, Hungarica aus der Privatbibliothek Seiner Majestaet 1765–1836). Ezt az anyagot kizárólag Eckhardt idézetei és interpretációja alapján ismerjük, az általa közismertté tett példák azóta is referenciaként szolgálnak (Eckhardt 2001).

⁴⁹ Eckhardt 2001: 7–9, 110–122.

⁵⁰ Benda (szerk.) 1952–1957: I. LII–LIV.

⁵¹ Lásd e számban 25–41. oldal.

gyakorlására összegyűlnek mindazok, akik egyenlőnek tekintik magukat, és kritikus érdeklődéssel fordulnak a társadalom és az állam ügyei felé. A társaság és az olvasás kölcsönösen megerősítik egymást [...] A többé-kevésbé intellektuális gyülekezési gyakorlatokban [...] keveredik az olvasás és a beszélgetés, a vita és a beszámoló, de a nyomtatvány mindenütt referencia lesz a kritikus ész számára a közviták előtt addig tiltott területeken.”⁵²

Martinovics egyik olvasója? Gróf Illésházy István és könyvtára

Martinovics Ignác francia nyelvű, materialista filozófiai értekezésének, a *Mémoires philosophiques*-nak egyik megcélzott olvasójára a *Magyar jakobinusok iratai* című forrásgyűjtemény alapján következtethetünk.⁵³ Gróf Illésházy István dubnici könyvtárából származik a *Mémoires philosophiques* című kötetnek egy olyan példánya, amelyben megtaláljuk a szerző, Martinovics sajátkezű ajánlását.⁵⁴ A könyv ma az Országos Széchényi Könyvtárban kézbe vehető, minthogy Illésházy gróf (1762–1838) jelentős méretű könyvtárát saját elhatározásából 1836-ban a Nemzeti Múzeumnak adományozta egy hosszú és mozgalmas életút végén. A Martinovictól származó kötet nemcsak az író és egyik, számára fontos olvasója kapcsolatát engedi rekonstruálni, hanem a 18–19. század fordulójának magánkönyvtáraitól is vonatkozó kutatások kiaknázatlan lehetőségeire is példát szolgáltat.

Az Illésházy-könyvtár ugyanis már a kezdet kezdetén „elmerült az Országos Könyvtár könyvtengerében, mielőtt a hazai *respublica litteraria* megtudhatta volna, mit is kapott tulajdonképpen” – írja Berlász Jenő, aki 1980-ban publikálta a beolvaszott magángyűjtemény rekonstrukciójára tett kísérletének eredményeit.⁵⁵ Berlász a kéziratárban talált hétköznapi eredeti leltár alapján fogott hozzá a kiemelkedően jelentős dubnici állomány számszerű nagyságának, jellegének általában, és tartalmának részleteiben történő feldolgozásához. A mintegy hatezer műben, nyolcezer kötetben megállapított állomány tartalmi bemutatása nem feladat, Berlász ezt elég részletesen megteszi, noha neki is csak arra volt lehetősége, hogy az általa fontosnak ítélt fő gyűjtőköröket néhány példával illusztrálva felvázolja.⁵⁶ A többgenerációs gyűjtemény legnagyobb hányada Illésházy István gyarapításának tudható be, és noha Berlász ismertetése, illetve az eredeti leltárak szerkezete egy klasszikus rendszer szerint tárja fel az állományt,

⁵² Lásd e számban 25–41. oldal.

⁵³ Benda (szerk.) 1952–1957: I. 7–8.

⁵⁴ *Mémoires philosophiques, ou la nature dévoilée*. Première partie à Londres, MDCCLXXXVIII. A teljes bőrkötésű kötet borítójának belső falán az Illésházy család ex-librise (Illésházianae Bibliothecae Dubnicziensis). Az ajánlás szövege franciául: *À Monsieur Etienne le Comte d'Ilésházy*. Az ajánlás alatt pedig ez a szöveg olvasható: „A névtelenül megjelent munka szerzőjének, Martinovicsnak sajátkezű dedikációja. Fraknoi Vilmos. L. Martinovics élete című munkáját”. Az írást tehát Fraknoi azonosította, aki sok Martinovics-kéziratot látott, így jól ismerte kézírását.

⁵⁵ Berlász 1980: 61.

⁵⁶ Berlász 1980: 69–86.

az megállapítható, hogy bővelkedett a 18. század végének változatos könyvtermésében. Maga Berlász Martinovicstól nem a *Mémoires philosophiques* című kötetet említi, hiszen az névtelenül jelent meg, hanem a *Physiologische Bemerkungen* (Petersburg, 1789) címűt, amely ezek szerint a névvel vállalt példányok egyike volt.⁵⁷ Egyébként a materialista filozófiai művek jelenlétére csupán Helvétius nevének említésével utal, de ebből még semmilyen következtetést nem lehet levonni. Az ismertetés arra azonban külön kitér, hogy az egykori állomány ún. vegyes osztályában található 65 egykorú brosúra a francia forradalommal összefüggésben, és 20 olyan füzet, amit német és osztrák szabadkőműves páholyok adtak ki 1780–1790 között.⁵⁸

Illésházy és Martinovics kapcsolata egészen egyetemi tanulóéveikre nyúlik vissza: egyszerre végezték Nagyszombatban majd Budán 1775–1778 között a filozófiai fakultást, Martinovics emellett a hittudományi karra is járt.⁵⁹ A szabadkőműves Illésházy II. József halála után a patrióta és reformer nemesség egyik vezéralakja lett, de politikailag nem exponálta magát, ezért nem tudtak eljárást indítani ellene.⁶⁰ A jakobinus per után azonban hosszú időn keresztül rendőri megfigyelés alatt állt. Martinovichhoz fűződő kapcsolata végig megmaradt, pártfogójaként is szokás emlegetni.⁶¹ Martinovics 1794-es vallomásaiban úgy hivatkozik rá, mint akire az esetleges forradalmi események bekövetkeztekor különösen számítani lehetett volna.⁶²

Ennél azonban fontosabbak azok a kijelentései, amelyek Illésházy műveltségére, szellemi horizontjára vonatkoznak. Többször is hangsúlyozza, hogy a gróf az egyik legfelvilágosultabb ember Magyarországon. Mint írja, egyetlen magyarnál sem találkozott annyi tehetséggel, rátermettséggel és ismerettel, mint Illésházy nál. Ezért adta neki a lipcsei szabadkőműves jogtudós, Christian Erhard Daniel egyik első művének kéziratát (*Betrachtungen über Leopolds des Weisen Gesetzgebung in Toscana*, 1791-ben jelent meg Drezdában), amit Illésházy aztán továbbadott másoknak is.⁶³

Vajon Illésházy megtesztésíti-e azt a tudni vágyó és a tudásért áldozatokra is képes, „a járt útról való letérés pátoszára fogékony bátor olvasót”,⁶⁴ akit Martinovics elképzelt magának? Véleménye Illésházyról vajon mennyire elégséges ennek feltételezéséhez? Lehetett-e egyáltalán Illésházy fogékony az értekezésekben hirdetett nézetekre? A kérdések megválaszolásához mindenekelőtt a dubnici könyvtár állományának vizsgálata az egyik első lépés: a katalógusokon keresztül rekonstruálni lehet, hogy az 1780-as években Illésházy István számára milyen összetételű könyvtár állt rendelkezésre, mik voltak a hangsúlyos területek, milyen

⁵⁷ Lásd e számban 67–82. oldal.

⁵⁸ Berlász 1980: 76–77.

⁵⁹ Berlász 1980: 66; Fraknoi 1921: 12.

⁶⁰ Benda (szerk.) 1952–1957: II. 53.

⁶¹ Benda (szerk.) 1952–1957: I. 499, II. 53.

⁶² Benda (szerk.) 1952–1957: II. 53.

⁶³ Benda (szerk.) 1952–1957: I. 499, 505.

⁶⁴ Lásd e számban 66–81. oldal.

volt a nyelvi megoszlás, és mire következtethetünk a materialista és más kritikai hangú művek előfordulásából vagy hiányából. Ezt követően kézbe lehet venni a vizsgált témához közvetlenül és közvetve is kapcsolódó köteteket a könyv birtoklásának és az olvasás nyomainak további feltárásához.

Illésházy személyének és műveltségének pontosabb megrajzolására pedig további lehetőségek is vannak, hiszen aktívan részt vett a közéletben, és ugyan szerzőként nem tartjuk számon, de alakját, életútját éppen bőkezű mecénásként, a kulturális felemelkedés elkötelezett híveként méltatta Dessewffy József egy részletes pályaképből, később pedig Pongrácz Arnold.⁶⁵ Kérdés persze, hogy megtaláljuk-e a kapcsolatot a közélet és a magánélet között, hogy az 1790-es évek elejének forrongásai hagytak-e nyomot egyáltalán, vagy inkább az volt a cél, hogy a nyomok eltűnjenek.

A magánkönyvtárártól az olvasóig

A bevezetőben már szó volt arról, hogy a magánkönyvtárak történetére vonatkozó kutatásokban milyen sok a fehér folt az 1750–1850 közötti időszakot tekintve, ellentétben a megelőző majd kétszáz évvel. Ennek egyik következménye, hogy a 18–19. század fordulójának az olvasástörténet szempontjai szerinti megközelítéséhez több területen is hiányoznak az alapkutatások. Gyakorta az is kérdéses, hogy egyáltalán mely források feltárásával lehet közelebb kerülni egy meghatározott olvasói réteg olvasmányaihoz, illetve hogy hogyan tudunk releváns és kifejező adatokat nyerni az általunk feltett kérdések megválaszolására.

A korszakon belül az egyes társadalmi rétegek olvasmányait sokféle eltérő dokumentum őrizte meg, amelyek funkciója és létrejöttének körülményei már önmagukban is annyira különböznek egymástól, hogy a könyvhasználatra és az olvasási szokásokra sem következtethetünk belőlük egyformán. A könyvtártulajdonosok csoportjának egyik legjelentősebb részét kitevő főnemeselek magángyűjteményeiről ebben a korszakban nem a hivatalos szervek jegyzékszerű összeírásai, úgymint hagyatéki leltárak vagy árverési katalógusok tájékoztatnak bennünket,⁶⁶ ellentétben például Franciaországgal, ahol a nemesi könyvkultúráról átfogó képet lehetett felvázolni e két forrástípus felhasználásával.⁶⁷

A 18. század utolsó harmadától számba vehető legjelentősebb magyarországi magánkönyvtárak hosszú időn keresztül és a legváltozatosabb formákban hagyományozódtak át: akár fennmaradt a könyvtár „in situ” (például a Festetics-könyvtár), akár elveszett teljesen (például a hédervári Viczay-könyvtár), akár részben vagy egészben integrálódott egy közgyűjteménybe (például a Nádasdyak könyvtártöredéke vagy Illésházy István teljes gyűjteménye az Országos Széchényi

⁶⁵ Dessewffy 1842; Pongrácz 1884.

⁶⁶ Monok 1993: 29. (1526–1720 között az olvasmánytörténeti források több mint 70%-a ebből a dokumentumkörből került ki.)

⁶⁷ Roche 1979: 16.

Könyvtárban), forrásként a teljes vagy részleges állománykatalógusukra támaszkodhatunk (amennyiben fennmaradt), amit az egykori tulajdonos, annak könyvtárosa, a leszármazottak vagy akár több személy is készített, és aminek köszönhetően képet kaphatunk a beszerzett könyvek egy időszakhoz köthető teljességéről, elrendezésének rendjéről. Megszerkesztettségük mellett az is növeli információs értéküket, szemben az árverési katalógusokkal vagy hagyatéki leltárakkal, hogy az elkészítésükkor az állomány egészének leírására törekedtek, a tételeket egyesével, cím szerint sorolták fel, és ritkán fordult elő, hogy szemérmességből vagy értéktelensége miatt valamilyen könyvet nem vettek lajstromba. Ez leginkább akkor állhatott elő, ha a magángyűjteményt elajándékozták vagy eladták egy közgyűjtemény számára, és a könyvek nyilvánossá válása miatt döntöttek (vagy az egyik, vagy a másik fél) egyes kötetek eltávolítása, kihagyása mellett. A másik forrástípusnál az nehezíti meg a kiértékelést, hogy mivel hivatalos szerv készíti az összeírást, ha nem tulajdonított különösebb értéket egy nyomtatványnak, nem is vette tételeken számba, ráadásul a bibliográfiailag azonosítható leírás sem volt fontos: sokkal inkább a kötetek mennyisége és állapota számított.

Az általunk tárgyalt korszakban a kisebb könyvállománnyal rendelkező középső és alsóbb társadalmi rétegek könyvtulajdonához viszont a fő forrást mindenképpen a különböző típusú, hivatalos szervek által készített összeírások jelentik. Még ha gyakran pontatlanok és megbízhatatlanok is, egy széles kört érintve nélkülözhetetlen dokumentumai a könyvhöz való egykori hozzáférésnek. Ráadásul minél kisebb számú a magánkézen felhalmozott állomány, annál nagyobb a valószínűsége, hogy használták, olvasták a könyveket, különösen ha a napi vallásgyakorlathoz kötődtek.⁶⁸

Hudi József „Dunántúli református tanítói könyvtárak az 1820-as években” című tanulmánya egy eddig jóformán ismeretlen könyvgyűjtő és olvasó típusához vezet el bennünket.⁶⁹ A vizsgálathoz felhasznált források, az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben szereplő könyvjegyzékek egy speciális fajtáját jelentik a hivatalos összeírásoknak, mint ahogy a tanítók kezén létrejött könyvtárak is különleges alakulatai a magánkönyvtáraknak: ebben az esetben voltaképpen egy az egyház által irányított és ellenőrzött könyvgyűjtésről van szó. Az egyház a kötelékében hivatást vállalókat az olvasás által megszerezhető tudásra ösztönözte, tehát hatékonyan vett részt az olvasóvá nevelésben. Másfelől azonban kizárólag hasznos célhoz kötöten támogatta az olvasást, amennyiben az az önképzést szolgálta, illetve az egyéni olvasásnak még azt a formáját, amely főleg az ájtatossági, erkölcsnemesítő olvasmányokkal az ún. intenzív olvasásmóddhoz állt közelebb (kevés számú, de sokat forgatott, újra és újra befogadott szövegek olvasása), ha nem is olyan archaikus értelemben, mint a megelőző korszakokban. A legkevésbé sem a szabadidős tevékenységként felfogott, pusztán időöltést jelentő olvasást akarták a tanítók körében népszerűsíteni. A Hudi József által ismertetett könyvtárak arra is mutatnak persze

⁶⁸ Monok 2010: 152.

⁶⁹ Lásd e számban 122–146. oldal.

példát, hogy az ún. extenzív olvasási szokások, amelyek az új és változatos tartalmú nyomdatermékek fogyasztásán alapultak, és egy nyitottabb, szabadabb hozzáállást feltételeztek az olvasó részéről, szintén megjelentek egy-egy olvasmány tükrében, bár nem ezek voltak a jellemzőek.

Az egyház részéről mindinkább erősödő szabályozó és irányító törekvések a megfelelő olvasmányok kiválasztását befolyásolni szándékozó értekezések által is nagy hatást gyakoroltak. Az egyik legismertebb és egy egész évszázadon át ható írás Jean-Frédéric Ostervald református teológustól származik, aki 1700-ban publikálta *Traité des sources de la corruption* című munkáját, amely 1745-ben Debrecenben jelent meg magyarul, és még a magyar katolikus hitvédelemre is hatást gyakorolt.⁷⁰ *A keresztények között az idő szerint uralkodó Romlottságnak kútfejeiről való elmékedésben* a romlottság hetedik kútfeje a könyvek: amelyek közül a legnagyobb figyelmet az ún. tisztátalanságra vezető könyvek kapják, mert ezek az erkölcsöket vesztegetik meg.⁷¹ Ostervald már 1700-ban úgy fogalmaz, hogy a világot a tisztátalan könyvek elborítják, napról napra növekszik a számuk, ráadásul szabadon megjelenhetnek nyomtatásban. A legveszélyesebbnek a szerelmi tematikát tartja, és ugyan belátja, hogy nem mindegyik olvasása kárhóztatható, de az ellenük való kemény fellépésre két okot hoz fel: az első – amely a 18. századi hitvédő irodalomban mindvégig a fő érv marad – a fiatalság védelmének hangsúlyozása: ők vannak a legjobban kitéve a veszélyeknek, mert az ember ifjúságában hajlandó a testi gyönyörűsége, s „a tisztátalan könyvek az istentelenség oskolái az ifjak számára”.⁷² A második az, hogy a gyanútlan fiatal olvasó nem tudja, milyen sok könyv félrevezető: a szerelmi téma gyakran az erkölcsös mondanivaló leple alatt férközik be képzeletébe és „megvesztegeti a szívét”.

Ugyanezt a kérdést 1792-ben Alexovits Vazul katolikus hitvédő már szépirodalmi műfajokra bontva tárgyalja, amiben a regény kapja a legnagyobb figyelmet. Az egyház – legyen az református vagy katolikus – a legnagyobb gyanakvással főleg a szépirodalom új, prózai műfajainak térhódítását figyelte,⁷³ ezektől igyekezett legjobban megóvni híveit. Így nem csoda, ha a képzésből kikerülő és könyvgyűjtésre ösztönzött tanítók könyvtáraiban a legkevésbé látható műfajú könyvek a magyar vagy esetleg idegen nyelven megszerzett szépirodalmi alkotások voltak. Még az is elképzelhető, hogy nagyobb számban fordultak elő, de mivel sehogy sem feleltek meg az olvasmányokkal szemben támasztott elvárásoknak, nem adtak róluk számot, ezért nem jelennek meg a „hivatalos” jegyzékekben.

Az olvasmányokban végbemenő lassú változásokra ugyanakkor a vallásos könyvek korpuszának átalakulásából is lehetne következtetni, amelyhez azonban

⁷⁰ Alexovits 1792. Az egyik tanítói könyvtárban is megtaláljuk (lásd e számban 122–146. oldal).

⁷¹ Ostervald 1745: 290.

⁷² Ostervald 1745: 290.

⁷³ Hudi József *Könyv és társadalom* című könyvében ismerteti Laszkallner Antal veszprémi kánonok 1848-ban írott művét a helyes könyv olvasásról. Ebből jól látszik, hogy az olvasással szembeni érvelésben még a 19. század közepén is hatottak Ostervald gondolatai (Hudi 2009: 133–136).

egy alapos tartalmi vizsgálatra volna szükség. Vajon nem tükröződnek-e például az ájtatossági olvasmányok kiválasztásánál egy-egy esetben azok a tendenciák, amelyek a vallásos érzület megélésében az általános mentalitásbeli változások hatására lassan, de fokozatosan szintén végbementek, és „egy pragmatikusabb, individualistább gondolkodás serkentésével”⁷⁴ vezettek az átalakuláshoz?

A társadalmi rétegek szerinti könyv- és olvasástörténeti feldolgozásokban a tanítók olvasmányainál egy fokkal jobban ismertek a középréteghez tartozó alsópapság könyvtárai. Ezek az ismertetések azonban szintén nem vállalkoztak másra, mint az általános statisztikai adatok és néhány fő jellemző bemutatására.⁷⁵ Pedig éppen a források szeriális jellege tehetné lehetővé, hogy például az 1815–1817 között keletkezett egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján tartalmukat tekintve részletesen is megismerjük a Dunántúl három megyéje, Veszprém, Zala és Somogy katolikus plébánosi könyvkultúráját. A katolikusokéhoz képest a protestánsok nagyon eltérő olvasmányműveltségét a kutatások régóta hangsúlyozzák. Ennek feldolgozására egészen új források és módszerek kerültek előtérbe az utóbbi időben. Nagy lehetőséget rejt magában azoknak a külföldet, elsősorban a svájci egyetemeket látogató református diákoknak a szervezett kutatása, akik kint tartózkodásuk során könyveket gyűjtöttek, és később itthoni könyvtárakat így alapozták meg. Ezen a területen számos forrás került elő főleg a bázeli egyetemre Debrecenből és Sárospatakról érkező diákság olvasmányaira vonatkozóan.⁷⁶ Az így Magyarországra került könyvanyag azok számára is lehetőséget jelentett, akik nem jutottak el külföldre, mint Kurucz György tanulmányának főszereplője, a dunántúli református prédikátor, Kazinczy János.⁷⁷ Főleg a Debrecenben és Sárospatakon végzett református papok könyvjegyzékei illeszthetők be a svájci–magyar kapcsolatok kutatásának kontextusába, annál is inkább, mert már néhány példából is jól látszanak az éles különbségek azok között, akik eljutottak külföldre, és azok között, akik nem.⁷⁸ Könyves kultúrájuk feltárása elvezethet bennünket ama tényezők változatosságának felismeréséhez, amelyek a köztük lévő kulturális különbségeket eredményezték.

* * *

Az utóbbi évtizedek magyar könyv- és olvasástörténeti publikációi alapján az a benyomás alakulhat ki az olvasóban, hogy újabban mintha óvatosabbá váltak volna a könyvtörténészek, és a legingoványosabb terepnek az olvasáskutatást tartják. Tény és való, hogy az egyik leggyakrabban elhangzó intelem, hogy egy könyv jelenlétéről (például egy magángyűjteményben) még nem lehet következtetni az

⁷⁴ Lásd e számban 25–41. oldal.

⁷⁵ Fülöp 1978; Hudi 2009: 32.

⁷⁶ Hegyi 2010.

⁷⁷ Lásd e számban 147–164. old.

⁷⁸ Vö. Pétzeli József könyvtára és Kazinczy Jánosé (Bíró 1962: 326–333; lásd még e számban 147–164. oldal).

olvasására, és főleg nem arra, hogy tényleg az olvasta, akié volt. És fordítva: nem kell ahhoz birtokolni egy könyvet, hogy elolvassák.⁷⁹A régebbi magyar irodalomszociológiai kutatásokat főleg a befogadáselmélet és befogadástörténet szempontrendszer alapján érték kritikák, és talán még ma is ezek hatnak bénítólag.⁸⁰ Összességében a történeti olvasáskutatás legnagyobb kihívása az, hogy egy olyan gyakorlatnak a történetét kell felvázolnia, amelyik alig hagy nyomot maga után.

De vajon nem elégedhetünk-e meg egyelőre azzal, ha a jelenlegi, nagy hiányosságokat mutató magyar kutatási helyzetben már arra a kérdésre választ tudunk adni, hogy adott időszakban ki, hogyan és mihez jutott hozzá a számára elvileg kínálkozó könyvtermésből?

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alexovits Vazul 1792: *A könyvek szabados olvasásáról*. Pest.
- Balázs Péter 2009: A felvilágosodásról radikálisan. *Aetas* (24.) 4. 210–217.
- Barbier, Frédéric 2005: *A könyv története*. Budapest.
- Barbier, Frédéric 2007: A komparatiztika mint heurisztikai szükségesség a könyv- és kultúrtörténet számára. In: Monok István (szerk.): *A könyves kultúra – XIV–XVII. század. III. Válogatás a francia szakirodalomból*. Szeged – Budapest, 247–259.
- Barbier, Frédéric 2008: Avant-propos. In: Barbier, Frédéric – Monok, István (éd.): *Contribution à l'histoire intellectuelle de l'Europe: Réseaux du livre, réseaux des lecteurs*. Budapest, 7–17.
- Barbier, Frédéric – Monok, István (éd.) 2009: *Cinquante ans d'histoire du livre. De l'Apparition du livre (1958) à 2008. Bilan et Projets*. Budapest.
- Benda Kálmán (szerk.) 1952–1957: *A magyar jakobinusok iratai. I–III*. Budapest.
- Benda Kálmán 1977: Az iskoláztatás és írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években. In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából*. 8. Kaposvár, 123–133.
- Berlász Jenő 1969: Az Illésházy-könyvtár: fejezet az Országos Széchényi Könyvtár állománytörténetéből. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1967*. Budapest, 57–97.
- Bíró Ferenc 1961: A 18. század végi magyar Leseabinetek történetéhez. *Magyar Könyvszemle* (77.) 1. 81–83.
- Bíró Ferenc 1962: Péczeli József könyvtáráról. *Magyar Könyvszemle* (78.) 4. 326–338.
- Bödeker, Hans-Erich (éd.) 1995: *Histoires du livre: nouvelles orientations*. Paris.
- Chartier, Roger 1987: *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*. Paris.
- Chartier, Roger 1990: *Les origines culturelles de la Révolution française*. Paris.
- Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.) 2000: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest.
- Darnton, Robert 1983: *Bobème littéraire et révolution*. Paris.
- Darnton, Robert 1991: *Édition et sédition*. Paris.

⁷⁹ Martin 1995: 428.

⁸⁰ Gondolok itt Fülöp Géza könyvére (Fülöp 1978); Szajbély 1985: 546.

- Darnton, Robert, 1995a: *The Corpus of Clandestine Literature in France 1769–1789*. New York.
- Darnton, Robert 1995b: *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*. New York.
- Darnton, Robert 2004: What is the History of Books? In: Finkelstein, David – McCleery, Alistair (eds.): *The Book History Reader*. London – New York, 9–27.
- Debreczeni Attila 2009: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*. Budapest.
- Dessewffy József 1842: Emlékbeszéd gróf Illésházy István ig. tag felett. In: *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei V. 1838–1840*. Buda.
- Domanovszky Sándor (s. a. r.) 1925: *József nádor iratai 1792–1804. I. 1–2*. Budapest.
- Eckhardt Sándor 2001 [1924]: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest.
- Febvre, Lucien – Martin, Henri-Jean 2005: *A könyv születése*. Budapest.
- Freedman, Jeffrey 1991: *The Process of Cultural Exchange. Publishing between France and Germany (1769–1789)*. (Ph.D. Thesis) Princeton University, Princeton.
- Fülöp Géza 1978: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest.
- Granasztói Olga 2007: Veszedelmes olvasmányok. In: Granasztói Olga (szerk.): *Veszedelmes olvasmányok. Erotikus illusztrációk a 18. századi francia irodalomban*. Budapest, 8–40.
- Granasztói Olga 2009a: *Francia könyvek magyar olvasói. A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1780–1810*. Budapest.
- Granasztói Olga 2009b: „A legkülönbözőbb könyveket olvasni”. Francia és német nyelvű szépirodalmi olvasmányok a 18. század végi Magyarországon. *Sic Itur Ad Astra* (20.) 61. 139–155.
- Hegyí Ádám Alex 2010: *A bázeli egyetem hatása a debreceni és a sárospataki református kollégiumok olvasmányműveltségére 1715 és 1785 között*. (PhD-disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Hudi József 2009: *Könyv és társadalom. Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében*. Budapest.
- Kóczy György 1957: Az első magyar kölcsönkönyvtárak történetéhez. *Magyar Könyvszemle* (73.) 3. 271–275.
- Léces Károly 1959: A pesti magyar olvasókabinet megalapítása és könyvállománya. *Magyar Könyvszemle* (75.) 4. 343–356.
- Lipták Dorottya 2009: Zum Konzept einer historisch-socialwissenschaftlicher buch-und pressewissenschaftlicher Forschung in Ungarn. In: Barbier, Frédéric – Monok, István (éd.): *Cinquante ans d'histoire du livre. De l'Apparition du livre (1958) à 2008. Bilan et Projets*. Budapest, 253–268.
- Madl, Claire 2009: L'aristocrate client, complice et concurrent des libraires. Quelques traits de l'approvisionnement des bibliothèques nobiliaires de Bohême dans la seconde moitié du XVIIIe siècle. In: Frimmel, Johannes – Wögebauer, Michael (Hrsg.): *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert. Das Beispiel der Habsburger monarchie*. Wiesbaden, 173–189.
- Mályusz Elemér (s. a. r.) 1926: *Sándor Lipót nádor iratai*. Budapest.
- Martin, Henri-Jean 1995: Pour une histoire comparative du livre: Quelques points de vue. In: Bödeker, Hans Erich (éd.): *Histoires du livre: nouvelles orientations*. Paris.

- Mellot, Jean-Dominique 2006: Qu'est ce qu'un livre? Qu'est ce que l'histoire du livre? *Histoire et civilisation du livre – Revue internationale* 2. 5–19.
- Monok István 1993: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás.* (Olvasmánytörténeti dolgozatok V.) Szeged.
- Monok, István 2001: Vingt ans de recherche sur la culture du livre dans le Bassin des Carpathes. *Revue française d'histoire du livre* 112–113. 199–222.
- Monok, István 2005: Lecteurs et lectures en Hongrie: quelques aspects d'une histoire originale. *Histoire et civilisation du livre – Revue internationale* 1. 267–277.
- Monok István 2010: A magánkönyvtárak és az olvasás a korai újkorban. *Magyar Könyvszemle* (126.) 2. 141–155.
- Ostervald, Jean-Frédéric 1745: *A Romlottságnak kútfejeiről való elmélkedés.* Debrecen.
- Pongrácz Arnold 1884: *Az utolsó Illésházy.* Nagyszombat.
- Roche, Daniel 1979: Noblesses et culture dans la France du XVIIIe siècle: les lectures de la Noblesse. In: Winter, Carl (Hrsg.) *Buch und Sammler: private und öffentliche Bibliotheken im 18. Jahrhundert.* Heidelberg, 9–29.
- Szajbély Mihály 1982: Regényelméleti gondolatok a 18. század második felének magyar irodalmában. *Irodalomtörténeti Közlemények* (86.) 1. 1–14.
- Szajbély Mihály 1985: Előszó és Ajánlás. Regény és közönsége a 18. század második felében. *Irodalomtörténet* 3. 543–564.
- Szajbély Mihály 2007: Könyv- és lapkiadás a felvilágosodás idején és a reformkorban. In: Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.): *A magyar irodalom története II. 1800–1919.* Budapest, 73–91.
- Tóth István György 1996: *Mivelhogy magad írást nem tudsz. Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon.* Budapest.
- Tóth István György 2002: Alfabetizáció a XVII–XVIII. századi Magyarországon. *Acta Papensia.* A Pápai Református Gyűjtemények közleményei (2.) 1–2. 31–37.
- Wittmann, Reinhard 2000: Az olvasás forradalma a 18. század végén? In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Budapest, 321–346.